

Östbulletinen

Nr. 3, 2014, årgång 18

Innehåll:

Den euroasiatiska integrationen och spelet om Centralasien

Johan Engvall.....2

Diktat i stället för musik. Om Dmitrij Sjostakovitj *Hans Wolf*.....8

Kulturella minnen i Lviv – Idéernas museum och Franz Josefs huvud *Eleonora Narvselius*.....11

Sällskapet

FÖR STUDIER AV RYSSLAND CENTRAL
& ÖSTEUROPA SAMT CENTRALASIEN

Den euroasiatiska integrationen och spelet om Centralasien

Johan Engvall, fil.dr., forskare vid Utrikespolitiska institutet

I skymundan av den brännande Ukrainakrisen utspelas en mer subtil kamp om inflytande över de tidigare sovjetrepublikerna i Centralasien. I de undantagsfall som den bortglömda centralasiatiska regionen noteras i västlig rapportering framställs den i regel som ett homogent auktoritärt block av stater med föråldrade samhällsstrukturer, där de mänskliga rättigheterna är satta på undantag. På det ekonomiska planet har regionens naturresurser och energireserver främst tilldragit sig uppmärksamhet, medan området från ett säkerhets- och utrikespolitiskt perspektiv uteslutande kommit att ses som en korridor för de militära operationerna i Afghanistan.

Utan att förneka vissa generella drag döljer sig under detta ytskikt av likformighet en betydande variation. Sedan självständigheten har regionens länder i allt större utsträckning glidit isär både med avseende på politiska system, ekonomisk utveckling, säkerhetspolitiska hotbilder och, inte minst, utrikespolitiska intressen. Denna divergens är alldeles särskilt uppenbar i positioneringarna till Rysslands återintegreringsförsök av det tidigare sovjetområdet genom skapandet av en euroasiatisk union: Det hittills integrationsvänliga Kazakstan kan ställas i kontrast till integrationsavvisande Turkmenistan och Uzbekistan, med de tveksamma följeslagarna Kirgizistan och Tadzjikistan positionerade ungefär däremellan. I följande görs en genomgång av de centralasiatiska ländernas varierande relationer till Rysslands försök att återupprätta sin dominans i regionen, samt av den allt viktigare roll som Kina kommit att inta för regionens utveckling.

Kazakstan – i björnens ramar

För Kazakstans del har idén om euroasiatisk integration varit närvarande sedan självständigheten. Landets president Nursultan Nazarbajev var den första post-sovjetiska ledaren att öppet tala om möjligheterna att etablera en euroasiatisk ekonomisk union redan på tidigt 1990-tal. Att ansluta landet till Tullunionen med Ryssland och Vitryssland 2010 sågs därmed som ett säkert kort från den kazakiska ledningens sida som ett förstadium till den euroasiatiska union, som bildas 2015.

Kazakstans positiva inställning till ett institutionaliserat samarbete bottnar i landets prekära samhällsstruktur, i synnerhet den stora ryska minoriteten i norra

Kazakstan. Ukraina undantaget hyser Kazakstan den största ryska minoriteten – omkring 4 miljoner – i det tidigare sovjetområdet. Goda förbindelser med Ryssland har därmed varit viktiga för Kazakstans stabilitet, och även satt sin prägel på ett försiktigt inhemskt nationsbyggande, inriktat på att bibehålla landets multietniska samförstånd.

Kazakstans integrationsambitioner sträcker sig emellertid inte bortom det ekonomiska området. Retoriken från kazakiskt håll har på senare tid blivit allt tydligare vad gäller motståndet mot de tilltagande ryska signalerna om ökad politisering av samarbetet. Ett krypande missnöje finns också med att Tullunionen inte gagnat Kazakstan i förväntad utsträckning. I ett sensommartal gick Nazarbajev till och med så långt som att betona att det står Kazakstan fritt att lämna unionen ifall samarbetet skulle föras i en riktning som går stick i stäv med landets överordnade nationella intressen.

Det finns dock starka skäl att betvivla att ett utträde skulle vara så enkelt som Nazarbajev låter påskina. Kazakstan befinner sig onekligen i Putins sikte. På en direkt fråga om ett ukrainskt scenario också skulle kunna äga rum i Kazakstan svarade Putin att Nazarbajev åstadkommit en unik bedrift genom att lyckas upprätta en stat på ett territorium där det aldrig tidigare funnits någon stat och tillade i denna andemening att kazakerna är betjänta av att tillhöra den ryska civilisationssfären. Det underliggande budskapet, vilket undgått få i Kazakstan, var att Putin på ett exempellöst sätt ifrågasatte den kazakstanska statens legitimitet.

Detta betyder inte att ett militärt ryskt ingripande utgör ett direkt förestående hot för Kazakstans del. Däremot kvarstår faktumet att Kazakstans samhällsstruktur och geografiska positionering gör landet ytterst känsligt för manipulationsförsök, såväl utifrån som inifrån. Den stora framtidsfrågan rör vad som händer när den åldrande presidenten Nazarbajev ofrånkomligen lämnar den politiska scenen. I ett land där enorma politiska befogenheter koncentrerats i händerna på en enskild individ, som inte har aviserat någon tydlig successionsordning, och där de formella politiska organisationerna satts på undantag till förmån för informella maktspel bör framtiden bortom Nazarbajev uppfattas som mycket oviss.

Vidare finns frågan vad som händer om den delikata balansen mellan de två huvudgrupperna kazaker och ryssar skulle försämrats. Det synes inte alltför vidlyftigt att spekulera om vad som skulle hända ifall pro-ryska demonstrationer bryter ut och därefter möts av polisinsatser. Mot bakgrund av Rysslands uttalade politik att skydda minoritetsryssar utanför moderlandet skulle ett sådant scenario ge Moskva en förevändning att gripa in. Oavsett vilket ser Kazakstan ut att tvingas balansera på en knivsegg – såväl i utrikes som inrikes relationer – under en överskådlig framtid.

Kirgizistan och Tadzjikistan – blivande klientstater?

Kirgizistan och Tadzjikistan påminner i många avseenden om varandra: bägge är små, bergiga, fattiga länder starkt präglade av behoven att förhålla sig till de allvarliga politiska kriser och våldsepisoder som format länderna de senaste decennierna. Dessa inbyggda svagheter har försvårat möjligheterna att befästa reell suveränitet och slå in på tydliga utvecklingsvägar. När Ryssland på senare tid skruvat upp tonläget gentemot länderna i närområdet och allt tydligare avkrävt ett ställningstagande har Kirgizistan och Tadzjikistan varit relativt enkla måltavlor, inte minst eftersom deras säkerhetspolitiska beroende av Ryssland blivit allt starkare. Ryssland har förlängt sin militära närvaro i bägge länder och utlovat militär upprustning.

Kirgizistans regering har förbundit sig att ansluta landet till tullunionen alltsedan maktskiftet våren 2010, men har in i det längsta försökt försäkra sig om att inträdet ska ske under så gynnsamma förhållanden som möjligt. I maj 2014 förkunnade dock regeringen – efter att ha lyckats förhandla till sig ett omfattande ekonomiskt stödpaket för att hantera de värsta initiala kostnaderna för inträdet – landet redo för medlemskap senast den första januari 2015.

Den officiella kirgiziska ståndpunkten är att det stundande medlemskapet kommer erbjuda landets hårt ansatta ekonomi ett antal fördelar. Bland dessa märks tydligare reglerad rörelsefrihet för landets armé av gästarbetare i Ryssland samt tillgång till tullfria petroleumprodukter och andra grundläggande varor från Ryssland. Förhoppningar finns därtill om att medlemskapet ska innebära ett uppsving för landets tillverkningsindustri. Tanken är att utländska företag ska välja att förlägga sina verksamheter till Kirgizistan där kostnaderna, exempelvis för arbetskraft, är lägre än i Ryssland eller Kazakstan.

Riskerna med ett medlemskap är emellertid inte obetydliga för Kirgizistan. Den verkligt brännande frågan rör vad som kommer att hända med landets helt centrala basarekonomi. Denna spirande ekonomiska aktivitet har närts av låga handelstariffer mellan Kirgizistan och Kina – båda medlemmar av Världshandelsorganisationen – och Kirgizistan hyser idag de två största basarna i Centralasien. Tullunionsmedlemskapet kommer att innebära att Kirgizistan tvingas höja sina tullavgifter gentemot länder utanför unionen och på så vis berövas landet den konkurrensfördel för import och reexport av billiga konsumentartiklar, främst från Kina, som legat till grund för gränshandeln. Denna insikt saknar naturligtvis inte den kirgiziska regeringen som enträget sökt kompensationer och lättnader för att dämpa de potentiella negativa konsekvenserna av en avtagande basarverksamhet.

Samtidigt fruktar vissa motståndare inom landet att medlemskapet kommer att medföra ett ökat tryck utifrån på regeringen att lägga om politisk kurs, bort från den demokratiska väg landet trots otaliga svårigheter har slagit in på sedan 2010. I detta sammanhang upplever delar av den högsta kirgiziska ledningen att

landets demokratiseringsförsök inte erhållit det överväldigande stöd från väst som de hade hoppats på. Denna missmodighet har i sin tur fungerat som ytterligare bränsle för att driva på allt närmare relationer till Ryssland.

För Tadzjikistans del har Rysslands fokus på att ansluta Kirgizistan till Tullunionen inneburit att landet i viss mån fallit under radarn för de mest omedelbara ryska påtryckningarna. Den politiska ledningen har också gjort sitt bästa för att hålla en låg profil och skjuta upp tidpunkten för en oåterkallelig medlemskapsansökan. Officiellt har regeringen deklarerat att det euroasiatiska integrationsprojektet ligger i Tadzjikistans långsiktiga intresse, och det troliga är att när väl Kirgizistan införlivats kommer det ryska trycket på Tadzjikistan att öka.

Den allt mer definierande frågan i relationerna mellan Ryssland och Kirgizistan och Tadzjikistan är de senares beroende av att stora mängder gästarbetare ska kunna få arbete i Ryssland. De remitteringar dessa sänder hem motsvarade det gångna året inte mindre än 48 procent av Tadzjikistans BNP, och 31 procent av Kirgizistans. För regeringar med konstanta budgetunderskott och otillräckliga skatteintag för att finansiera basala samhällsförnödenheter har denna remitteringsekonomi i praktiken kommit att utgöra ett parallellt icke-statligt välfärdsystem. Dess existens har kommit att bli avgörande för såväl ett visst mått av socioekonomisk stabilitet som politikernas möjligheter att ta sig friheter i hanterandet av statliga resurser, inte sällan för egen vinnings skull.

Opinionsmätningar indikerar att idén om euroasiatisk integration har ett utbrett folkligt stöd i Kirgizistan och Tadzjikistan. Att stödet för integration är särskilt starkt i dessa länder ska inte ses som särskilt förvånande givet deras starka ekonomiska beroende av Ryssland, inte minst exporten av gästarbetare, samt rysk medias dominans över informationsflödet i länderna. Därtill har de försämrade ekonomiska förhållandena och den utbredda fattigdomen efter självständigheten inneburit att delar av befolkningen, särskilt de äldre generationerna, hyser en betydande nostalgi för Sovjettidens välfärdsinrättningar.

Turkmenistan och Uzbekistan – integrationsmotståndarna

Turkmenistan och Uzbekistan har ända sedan Sovjetunionens upplösning varit måna om att hålla Ryssland på visst avstånd. Sedan Putin förkunnade att en återintegration av närområdet var överordnad prioritet har detta blivit än tydligare, och såväl Turkmenistan som Uzbekistan har intagit en mycket återhållsam, för att inte säga fientlig, inställning. Bägge har också varit drivande i att stärka relationerna med Kina som motvikt till Ryssland: Betydande handelsavtal har slutits med jätten i öst och Kina har haft ett direkt avgörande inflytande på spelet om energiresurserna i regionen.

Efter Sovjetunionens kollaps återstod nämligen de gamla infrastrukturella beroendeförhållandena gentemot Ryssland i region. På energiområdet innebar detta

rent konkret att Gazprom hade monopolistisk kontroll över naturgasen i regionen. Denna gas köptes för långt under marknadspris för att sedan återexporteras till Europa till marknadspris. Detta monopol bröts upp genom färdigställandet av en ny gasledning från Turkmenistan till Kina via Uzbekistan och Kazakstan, och ytterligare en ledning är planerad för att ta gas från Turkmenistan genom Uzbekistan, Tadzjikistan och Kirgizistan till Kina.

De ryska påtryckningarna begränsas emellertid inte till energiområdet utan spänner över flera domäner: gästarbetare är åter en aspekt, då Ryssland antingen kan locka med fördelaktiga villkor eller hota med att införa restriktioner för dessa. Ryska investeringar och handelsförbindelser är ett annat instrument som används både som morot och piska för att övertyga Turkmenistan och Uzbekistan om fördelarna med att falla in i det ryskledda ledet.

I egenskap av att styra regionens folkrikaste land beläget i hjärtat av regionen och med gränser till samtliga övriga stater ser sig den politiska ledningen i Uzbekistan som den naturliga auktoriteten i regionen. Följaktligen innebär Rysslands inblandning i regionens angelägenheter ett undergrävande av den uzbekiska regimens egna möjligheter till dominans. I synnerhet uppfattas Rysslands stärkta inflytande över Kirgizistan och Tadzjikistan som en motsättning till Uzbekistan nationella intressen. Det allra tydligaste exemplet gäller Moskväs stöd till vattenkraftsprojekt i de senare staterna vilket Uzbekistans styre fruktar kommer att hota den kritiska vattentillförseln till landets enorma bomullsodlingar. En annan konfliktkälla har varit de tidigare ryska försöken att etablera en militäranläggning i den kirgiziska delen av Ferganadalen nära gränsen till Uzbekistan. Dessa försök, som mest intensiva kring 2010, betraktades från uzbekisk sida som direkt fientliga.

Kinas roll i spelet

Om Rysslands ökade militära, politiska och ekonomiska påtryckningar i det västra närområdet delvis handlar om att möta ett upplevt hot från EU:s ökade attraktionskraft hos länder som Ukraina, Moldavien, Georgien och Armenien, kan den liknande mobiliseringen i Centralasien delvis sägas vara ett svar på Kinas inbrytningar i regionen. I dag är Kinas handelsutbyte i Centralasien större än Rysslands, och landets investeringar överskrider de som Ryssland mäktar med.

Det finns visserligen en historiskt rotad rädsla bland många centralasiater för den mäktiga grannen i öster, som i viss mån även håller tillbaka det kinesiska inflytandet i regionen. För små länder som Kirgizistan och Tadzjikistan kan till och med viljan att ingå i den euroasiatiska unionen med Ryssland ses som ett sätt att balansera den accelererande kinesiska expansionen.

Trots detta har det kinesiska ekonomiska inflytandet omvandlat regionens dynamik på en rad områden. Till att börja med har tillgången på billiga kinesiska importvaror omstrukturerat och expanderat den centralasiatiska basarverksamheten. Kina importerar numer också betydande delar av regionens energitillgångar; år 2020 beräknas Kina vara den största konsumenten av kazakisk olja och turkmensk gas. Dessutom är Kina den drivande parten i utvecklandet av infrastruktur för transport i Centralasien; vägbyggen tvärsöver regionen har möjliggjorts av kinesiska insatser.

Så hur ställer sig då Kina med sitt betydande ekonomiska inflytande i regionen till Rysslands ambitioner att införliva Centralasiens stater i den euroasiatiska ekonomiska unionen? Först och främst bör det noteras att Kinas ekonomiska ambitioner för närvarande inte är sammankopplade med tydliga politiska anspråk. Huvudintresset är att garantera att Kinas investeringar inte hotas samtidigt som landet implicit accepterat att Ryssland ser området som sin politiska intressesfär. Även om Kina inte nödvändigtvis omfamnar Rysslands integrationsförsök är bedömningen att de potentiella negativa konsekvenserna av den euroasiatiska unionen är hanterbara för kinesisk del. Integrationen kan möjligen bromsa Kinas vidgade inflytande men inte stoppa den. Som exempel på detta företog Kinas president Xi Jinping hösten 2013 en rundtur i regionen och utlovade närmast ofattbara 50 miljarder dollar i kinesiska investeringar i olika projekt. Till skillnad från Ryssland har Kina också rykte om sig att verkligen leva upp till sina utfästelser.

Så finns det något utrymme för väst i denna ekvation? Även om USA, EU och en uppsjö västledda internationella organisationer är involverade i Centralasien har västs inflytande i regionen sakta men säkert minskat. De ekonomiska insatserna, främst uppdrivna av Kina, för att utöva ekonomiskt inflytande är alltför höga för att det geografiskt avlägsna väst, med vad som i jämförelse är marginella intressen i regionen, skulle kunna konkurrera. Snarare än att konkurrera ekonomiskt i Centralasien bör en aktör som EU tydligare fokusera på att hitta samarbeten på områden där EU kan tillföra saker som varken Kina eller Ryssland erbjuder. Exempel på sådana områden skulle kunna vara ökade satsningar inom utbildningsutbyte, modern teknologi eller stöd till politiska reformprogram. Ett exempel på det senare är att Kirgizistans nya regering explicit vänt sig till västliga regeringar och stödorganisationer i sina initiala försök att reformera den offentliga sektorn och bekämpa korrruptionen.

Diktat i stället för musik. Om Dmitrij Sjostakovitj

Hans Wolf, musikkännare och journalist

Första hälften av 1930-talet var som känt en omvälvande tid i Sovjetunionen. Tjugotalets nya ekonomiska politik ebbade ut. Handelsförbindelserna västerut försvårades av den internationella ekonomiska krisen. En brutal kollektivisering av jordbruket inleddes samtidigt med en industrialisering som inte byggde på en realistisk infrastruktur. Stalin proklamerade socialism i ett land och samlade alltmer den politiska makten i en hand. I december 1934 mördades Leningrads partichef Sergej Kirov.

I skuggan av denna dramatiska utveckling kom 1932 en omläggning av kulturpolitiken. Partiets kulturrevolution bröt med tjugotalets tid av experiment och sökande. En del av dessa direktiv innebar att social realism skulle utbytas mot socialistisk realism, inte minst inom musiken. Den skulle vara tillgänglig och bred, inte utmana stora folklager i innehåll eller form och givetvis inte heller de allt snävare politiska riktlinjerna.

Östersjöfestivalens Sjostakovitjkonserter med Finska radions symfoniorkester, Mariinskij-teaterns solister och Mikaeli och Gustaf Sjökvists kammarkörer under ledning av Esa-Pekka Salonen lade i Berwaldhallen ett nytt ljus över denna problematik för några veckor sedan (se *Världen Österut* 2014-09-08). Det som spelades var prologen till operan "Orango" och fjärde symfonin, två av de fyra verk av Sjostakovitj som kom att få en olycksbådande roll på 1930-talet.

Han hade redan som tjugooåring slagit igenom med sin friska och fräcka första symfoni i Leningrad 1926. Den gjorde snabbt ett internationellt segertåg med dirigenter som Bruno Walter, Otto Klemperer och Arturo Toscanini. Inom några år följde i revolutionär anda två körsymfonier, en "Hyllning till oktober" för tioårsminnet av revolutionen med bland annat fabriksvisla i orkestern och en betitlad "Första maj", samt den satiriska operan "Näsan" och baletten "Den gyllene tidsåldern". Dessa verk mottogs lite mer blandat, inte minst i Sovjetunionen, på grund av det delvis avancerade tonspråket men tiden har talat för flera av dem. I sitt hemland bars Sjostakovitj dessutom upp av en våg av efterfrågan på musik för film och teater.

Det verkar som om han därefter med samma vind i seglen hade styrt rätt in i den nya kulturpolitiken utan att riktigt ha insett att en pansarkryssare kom emot honom. Och det tycks ha börjat med "Orango" även om omständigheterna kring dess öde delvis är oklara.

Initiativet verkar ha kommit från Bolsjojteaterns ledning som ville fira femtonårsjubileet av revolutionen med ett nytt verk 1932. Två textförfattare anlätades: Aleksej Tolstoj, känd för romaner inom genrerna historia och science fiction och avlägset släkt med Leo, samt kollegan Aleksander Startjakov. De kom igång med ett ganska osannolikt libretto och hann få en halvtimmeslång prolog färdig.

En apmänniska, Orango, dyker upp på en marknad i Moskva efter en minst sagt blandad karriär i det krigsdrabbade och därefter dekadenta kapitalistiska Väst-europa. Han efterfrågas av en entusiastisk publik men visar sig något svårhanterlig.

Så mycket vet man att det skulle ha blivit tre akter. De skulle ha skildrat Orangos livsöde i tillbakablick mer i detalj men kanske också hans framtida öde i Sovjetunionen. Det hör till berättelsen att det vid denna tid pågick experiment på Krim med att korsa apor och människor, att skapa en ny sorts människa alternativt att i darwinistisk anda kartlägga människosläktets utveckling. Ett antal kvinnor hade på något sätt rekryterats för insemination under ledning av ”vetenskapsmannen” Ilja Ivanov men hela denna utopiska plan misslyckades.

Sjostakovitj tonsatte hela prologen för piano och orkestrerade en del med lån från sin balett ”Bulten”. Men hela projektet avbröts, Bolsjoj-ledningen måste ha fått kalla fötter och insett dess omöjlighet i varje fall i den rådande kulturpolitiska situationen. I skildringar av Sjostakovitj letar man oftast förgäves efter omnämnanden av ”Orango” även om det var känt att operan hade planerats.

Först 2004, nära trettio år efter Sjostakovitjs död, hittade musikforskaren Olga Digonskaja klaverutdraget till ”Orango” på Glinkamuseet i Moskva. Det orkestrerades av den engelske Rysslandskännaren och musikvetaren Gerald McBurney och uruppfördes under ledning av Esa-Pekka Salonen i Los Angeles.

Framförandet i Berwaldhallen exponerade förtjänstfullt en lite vild, mycket växlande satirisk musik. Vad det skulle ha blivit av helheten i musiken är lika svårt att säga som om texten. Men det framgår att mycket av texten redan i prologen måste ha varit oroväckande för beställarna: ”Underverken står oss upp i halsen, oljeborrtorn från Archangelsk till Baku, Kamysjindammen vid nedre Volga...”, sjunger cirkusdirektören och fortsätter med en rad exempel på den stalinistiska industrialiseringen som Sjostakovitj inte verkar göra någonting för att vi ska ta på allvar. Även om det inte kan uteslutas att det är cirkusdirektören som satiriseras kan ju tankarna gå i fel riktning.

Självklart framstår fjärde symfonin som ett långt mer helgjutet verk, inte minst i Salonens gestaltning som blandade tragik och på något sätt hemlös satir som gör en poäng av den splittring som symfonin ibland har kritiserats för men som egentligen är dess förutsättning. Litteraturen är ibland osäker på skälet till att uruppförandet inställdes trots att symfonin redan hade nått stadiet av generalrepetition i Leningrad i april 1936.

Den tyskjudiske flyktingen Fritz Stiedry ledde repetitionerna och omdömena bland dem som var närvarande har skiftat. Det har sagts att han inte förstod eller höll ihop musiken och att detta skulle ha underminerat Sjostakovitjs egen tilltro till den. Andra har hänvisat till Stiedrys erfarenheter som Mahlerdirigent men av detta är inte mycket bevarat för eftervärlden – i motsats till hans Wagnerinspelningar i USA. En mycket mer betydande dirigent, likaledes tyskjudisk

flykting, Otto Klemperer, hörde vid ett besök i Leningrad symfonin spelas i pianoreduktion av Sjostakovitj själv. Klemperer blev entusiastisk och ville genast införliva den i sin repertoar, med den enda reservationen att det inte överallt gick att få tag i så många bra flöjtister (sex) som föreskrevs i partituret.

Så blev det inte. Orkesterrepetitionerna besöktes av en partidelegation och Sjostakovitj drog tillbaka symfonin. Det finns ingen källkritiskt belagd dokumentation av sambandet men det förefaller troligare än att repetitionerna skulle ha blottlagt verkets brister.

Mycket unket vatten rann sedan under broarna. Ännu 1956 visade Sjostakovitj bristande tilltro till fjärde symfonin och verkade hålla fast vid synpunkten att hans femte symfoni var ”ett svar på berättigad kritik”. Desto mer nöjd var han när fjärde symfonin slutligen kunde uruppföras under ledning av Kirill Kondrasjin i Moskvakonservatoriet 1961.

Symfonins öde är nära sammanknutet med det mest omskrivna av Sjostakovitjs problem under 1930-talet: kritiken mot operan ”Lady Macbeth från Mtsensk”. Den 26 januari 1936, alltså strax innan den färdiga symfonin började repeteras, besökte han Bolsjoj för att se en ny uppsättning av operan som redan hade spelats med stor framgång i två år och väckt stort internationellt intresse. Närvarande var Stalin, Molotov, Mikojan och Zjdanov. Sedan reste Sjostakovitj på en konsertturné till Archangelsk. Där kunde han läsa Pravdas recension den 28 januari: ”Kaos i stället för musik”.

Det har sagts att det inte var musiken som var måltavlan utan texten byggd på en berättelse av 1800-talsdiktaren Nikolaj Leskov. Sannolikt var det båda. Att musiken med dess starka kontraster och expressiva sångstämmor stred mot 1932 års riktlinjer är ganska klart. Lika klart är att Stalin och hans entourage tog anstöt av det djärva försöket att omforma den ominösa Shakespearegestalten till ett offer och de former i vilka hennes öde beskrevs.

Liksom fjärde symfonin kunde operan spelas 1961, men i en reviderad version under titeln ”Katerina Ismajlova”. I repertoaren och på skiva kan man finna båda versionerna idag.

Det fjärde viktiga verk av Sjostakovitj som kom i centrum för kritik under 1930-talet är baletten ”Den ljusa bäcken” som hade premiär i Leningrad i juni 1935 och blev en betydande publikframgång. Här är nog den ganska lyriska, ibland till och med enkla, musiken det minst kontroversiella. Det var den satiriska bilden av kolchoslivet som fick Pravda att gå till attack underrubriken ”Balett-förfälskning” den 6 februari 1936, alltså bara någon vecka efter artikeln om ”Lady Macbeth”. Baletten hade hamnat mitt i korsdraget av de stora stalinistiska projekt som pågick.

Litteratur

Fairclough, Pauline, *A Soviet Credo: Shostakovitch's Fourth Symphony* (Aldershot 2006)

Geisler, Ursula; Rosengren, Henrik (red) *Musik, makt och "helig dårskap". Dmitrij Sjostakovitj i tvärvetenskaplig belysning* (Lund 2007)

Volkov, Solomon, *Vittnesmål*. Samlade och utgivna av (Stockholm 1980)

Wilson, Elizabeth, *Shostakovitch. A Life Remembered* (London 1994)

CD:

Sjostakovitj: "Orango". Symfoni nr 4. Esa-Pekka Salonen, Los Angeles Philharmonic (DG)

Sjostakovitj: "Lady Macbeth från Mtsensk". Mstislav Rostropovitch (EMI)

Kulturella minnen i Lviv – Idéernas museum och Franz Josefs huvud

Eleonora Narvselius, etnolog vid Centrum för Europaforskning i Lund

Källarvalvet i den gamla stenbyggnaden vilar i halvdunkel, och de massiva väggarerna dämpar ljuden från den livliga gatan utanför. Vi befinner oss i Lviv, i en underjordisk del av det väldiga Bernardinerklostret, byggt på 1700-talet i barockstil. Platsens mystiska atmosfär stimulerar fantasin och passar utmärkt för långa samtal. Mannen som pratar med mig medan han sippar det otroligt aromatiska kaffet är energisk, kortklippt och muskulös. Utseendemässigt påminner han mest om en brottare eller en postsovjetisk affärsman med halvkriminellt förflutet. Skenet bedrar dock, för Oles' Dzyndra är ingen dunkel figur utan en respekterad konstnär, med utbildning som arkitekt och glasgjutare i bagaget och med många bollar i luften. I likhet med många andra kreativa Lvivbor strävar han efter att vara ekonomiskt oberoende.

Därför driver Dzyndra restaurangen *Trapezna* där vi befinner oss. Men främst är han en av de eldsjälarna, vars originella och smått galna idéer – som inspirerats av den västukrainska huvudstadens rika kulturarv – har präglat Lvivs kulturliv i drygt tjugo år. Dzyndras hjärtebarn och mest kända verksamhet är Idéernas museum (*Muzej Idej*), som länge har längre tjänat som hamn för olika konstnärliga projekt som sätter individens möte med historia och minnenas omvandlingskraft i fokus. Muséet och betydelsen av kulturella minnen i Lviv blev därför det givna ämnet för vårt samtal.

I dagens Lviv, tidigare huvudstad i den forna österrikiska provinsen Galizien, råder det ingen brist på idéer om vilka kulturella minnen och episoder ur stadens

mångkulturella förflutna som bör räddas från glömska och komma alla till godo. Ukrainas självständighet – för vilken den kulturella och politiska mobiliseringen som började just i Lviv under det sena 1980-talet spelade en mycket viktig roll – aktualiserade ett sökande efter ett självständigt historiskt narrativ. En ny ukrainocentrisk berättelse, som länge burits upp av den antikommunistiska ukrainska diasporan i USA och Kanada, producerade starka bilder av en lidande nation. Denna kanoniserade version av nationens förflutna förlamade dock mer än den inspirerade, och fokuserade nästan uteslutande på tragik och martyrskap. Då den inte erbjöd någon optimistiskt motvikt har den också börjat ifrågasättas.

Utan att direkt sätta sig mot det nationella historieberättandet började Lvivs akademiska och kreativa publik stegvis vända blickarna mot stadens kulturella och historiska mångfald. Anspelningar på polackernas, judarnas, österrikarnas, tyskarnas och armeniernas närvaro genom historien hittar man lätt i arkitekturen, i litterära verk och i de historiska minnen som återberättas i många galiziska familjer. Med olika förevändningar och i olika skepnader lyfts de numera fram, förmedlas, dekontextualiseras, bagatelliseras och kommersialiseras. Minnena av den rysk-sovjetiska epoken är dock fortfarande alltför brinnande färska för att kunna omvandlas till ett ”användbart förflutet”. Den historiska mångfald som utplånades från Lviv i och med Förintelsen och efterkrigstidens fördrivningar av stadens polacker har emellertid hunnit ”kallna”. Gradvis har den blivit en källa till exotiska, attraktiva, gulliga, excentriska, romantiska och kaxiga representationer som tillsammans tjänar som motvikt till den övervägande svartvita, tragiska nationella historien. Att de sistnämnda egenskaperna ofta i Lviv ses som bärande för ”vår egen” ukrainska historia bekräftas av de skandaler och kontroverser som uppstod när andra nationer började påminna om sitt tragiska förflutna i Lviv och Galizien.

stadens historiska mångfald och komplexitet som gör Lviv så spännande för både turister, konstnärer och forskare.

Tidens omvandlingskraft, självreflektion framkallad i möten med historien, och det kulturella minnets paradoxer har varit ledmotiv i många projekt initierade av Idéernas Museum. Ett återkommande evenemang med tydlig fokus på stadens unika byggda miljö är *Bernardengarden*, en årlig friluftsfestival som syftar till att engagera unga arkitekter i den svåra uppgiften att leda bevaringsarbete och stadsplanering i Lviv historiska stadskärna. Ett annat pågående projekt är *LeoPoltivis* vilket uppmärksammar stadens ”hemliga flod” Poltva som av sanitära skäl leddes under jorden på den österrikisk-ungerska tiden. Poltva rinner under Lvivs centrala gator genom ett komplicerat kanaliseringssystem som under andra världskriget var gömställe för flera hundra judar, och nyss uppmärksammats i *In Darkness*, Agnieszka Hollands film om Förintelsen i Lviv.

Enligt projektets initiativtagare kan den mytomspunna floden och det underjordiska rörsystemet bli en del av stadens varumärke, en praktisk resurs och turistattraktion förutsatt att man genomför ett komplext rekonstruktionsarbete. Tanken är bl.a. att så småningom öppna en del av Lvivs underjordiska utrymmen för turister och att rädda denna del av kulturarvet från glömska och förfall.

Förtjusningen i underjorden gav impuls till ett annat – framtida – projekt som Dzyndra berättar om. Bernardinerklostrets väldiga källarum som hittills givit utrymme till Museets tillfälliga installationer och föreställningar kommer snart att rymma en ny permanent utställning. Tanken är att besökaren ska stiga in i en suggestiv labyrintliknande miljö som provocerar tankar om tidens väsen och människans tidsliga natur. Denna helgjutna upplevelse av tidens alkemi utan referenser till konkreta historiska händelser står i tydlig kontrast mot den typ av ”möten med historien” som Lviv erbjuder i övrigt.

Ändå är denna betoning av vitalitet, energi och kraft som stadens främsta kännetecken ganska typisk. Idén om att djupa historiska kunskaper inte är en nödvändig förutsättning för att få en emotionell upplevelse av historiens närvaro är inte bara ett underförstått argument som genomsyrar turistverksamheten. En av minnesforskningens insikter är att oavsett vad som hände ”på riktigt” i det förflutna, är det dagens behov, värderingar och intressen som avgör hur och vad en individ eller till och med ett samhälle minns. Detta kan i sin tur innebära att det mödosamma intellektuella arbetet med det förflutna, sökandet efter komplexa kausala kedjor och strävan att avgöra trovärdigheten i olika historiska tolkningar, riskerar att hamna i skymundan.

För att gilla eller ogilla det förflutnas tecken behöver man inte veta mycket om det förflutna. Istället kan man projicera sina egna problem, önskningar och fantasier till det förflutna. I ett kulturellt klimat där högkulturell förfining och intellektualism inte är en del av (nationella) identitetsmodeller blir tonvikten vid virilitet, kraft och energi ett legitimt spår inom popkultur och även seriös konst.

Detta i sin tur innebär att man ur det förflutna främst vaskar fram de representationer som förknippas med manlig styrka och virilitet.

Just detta ser man ofta i Lviv. En gemensam nämnare för de historiska gestalter som på den senaste tiden lyfts upp som föremål för nostalgi och beundran är handlingskraft och sexuell energi. För att understryka detta budskap stiliseras de historiska representationerna kraftigt. Stadens berömda son Leopold von Sacher-Masoch, en känd debattör och författare vars beskrivningar av erotiska dominanslekar gjorde honom till ”masochismens fader”, har blivit förevigad i en bronsfigur som pryder ingången till café *Mazokh*.

Foto: Eleonora Narvselius

Typiskt nog är detta inget ”seriöst” monument utan snarare en karikatyr av borgerliga sexuella ”perversioner”. Turister uppmanas att stoppa handen i Masochs byxficka, och caféets interiör är en blandning av erotiska referenser med masochistiska inslag.

Ett annat av stadens historiskt anknutna visitkort är de s.k. *batiary*, som främst förknippas med mellankrigets polska Lwów. I den urbana folkloren beskrivs *batiary* (på polska, *batiarzy*) som skojare och kvinnotjusare som hånar auktoriteter och tycker om att bråka, men annars har ett hjärta av guld. Dessa romantiserade representanter för stadens dåtida gatusubkultur hyllas numera med sång, dans och ölrickande under Lvivs årliga festival *Batiarens dag*.

Från den polska restaurangen och mikrobryggeriet Kumpel i Lviv.

Foto: Eleonora Narvselius

De populäraste figurer som masskulturen och turister förknippar med Lviv och Galiziens historia hör ihop med armé, krig och uniformer. Lvivs mest populära tematiska restaurang är *Kryivka*, som både är känd och okänd för sin tolkning av den västukrainska nationalistiska gerillan UPA. Enligt den numera kanoniserade historiska berättelsen stred UPA för Ukrainas självständighet och ledde under andra världskriget en kamp mot både nazisterna och mot sovjetmakten. Oftast framställs UPA:s krigare som tragiska hjältar och martyrer som inte förrådde sina höga ideal trots den hopplöst ojämna kampen mot två totalitära regimer. *Kryivka* presenterar dock UPA-gerillan som jordnära jovialiska sällar vilkas historia förtjänar att berättas med glimten i ögat.

Man får förstås inte glömma en annan respekterad figur – som också han oftast framställs i militär uniform – nämligen Franz Josef I. I galiziernas minnen har den gode kejsaren en särskild plats eftersom han förkroppsligar den gyllene habsburgska epoken. Hans uniform och militära hållning associeras dock inte främst (eller kanske inte alls) med manlig kraft och virilitet utan med den civiliserade statens stabilitet, beskyddande framtoning och värdighet. Historiskt sett var rutenerna (d.v.s. de galiziska ukrainarna) de lojala ”tyrolarna från öst” som hyllade kejsaren som sin beskyddare mot de polska rivalerna. Numera beror Lvivbornas positiva attityd till Franz Josefs epok på, som en känd historiker uttryckte det, ”nostalgi för den välfungerande tyskspråkiga byråkratin”. Dagens galiciers positiva inställning till dubbelmonarkin kan avläsas i en mängd kulturella uttryck, inte minst masskulturella. Ändå har paradoxalt nog, trots en mängd

restauranger med kejsarens porträtt och secessionsinspirerade interiörer i den galiziska metropolen, ingen gata uppkallats efter honom och ingen staty rests till hans ära.

Ett fint avskalat monument över den åldrande Franz Josef finns däremot i en annan västukrainsk stad som bevarar goda minnen av det habsburgska styret, nämligen i Tjernivtsi, före detta huvudstad i österrikiska provinsen Bukovina. Till skillnad från i Lviv är kejsaren i Tjernivtsi inte en del av det svårfångade *spiritus loci* utan snarare en politiker under vars regering staden fick sitt nutida europeiska utseende och blev ett blommande Lilla Wien.

Franz Josef- statyn i Tjernivtsi. Foto: Eleonora Narvselius

Paradoxerna i de nutida Lvivbornas minnen, där en mängd referenser till den mångkulturella historien inte tycks generera mobiliseringskraft, framkom i ett av Idéernas Museums senaste projekt. Projektet heter *Minnesmärke till minnet* (*Pamjatnyk pamjati*) och dess idé är lika enkel som den är sinnrik. För att högtidlighålla Franz Josefs minne gjordes en tredimensionell ritning av den unge kejsarens huvud. Kruxet är att för att få se detta huvud materialiserat måste Lvivborna först att köpa ett visst antal speciella mynt med kejsarens avbild, och sedan komma med dem till muséet vid en bestämd tidpunkt. En avgjutning av kejsarens huvud kommer då att pryda stadens gator bara om tillräckligt många Lvivbor inte bara demonstrerar sitt gillande av sin mångkulturella historia utan dessutom gör konkreta insatser – till och med uppoffringar – för att lyfta fram

denna historias unikt symboliska innehåll. Projektets webbsida visar att hittills bara 32 personer, av vilka några är kända namn men de flesta är vanliga medlemmar av intelligentsian – har skaffat sig mynten. Detta är klart otillräckligt för att börja förbereda avgjutningsceremonin. Projektet är alltså en påminnelse om att kulturminnenas väldiga skafferi kan omvandlas till kulturell resurs bara genom ett konkret medvetet arbete – både materiellt och ideellt. Emellertid visar det svaga minnesarbetet på en intressant kulturell tendens. Den handlingskraft som nutida galizier hyllar hos sina kulturella hjältar förblir nämligen ett ouppfyllt önskemål som projiceras på det förflutna som ett slags kompensation.

Artikeln har även publicerats på Niklas Bernsands blogg Österifrån den 13 juli 2013.

Östbulletinen, nr. 3, 2014, årgång 18

ISSN 1654-8698

Utgivare:

Sällskapet för studier av Ryssland,
Central- och Östeuropa samt Centralasien

Tryckt i Stockholm 2014.

Redaktör och ansvarig utgivare: Ingmar
Oldberg

Östbulletinen utkommer med fyra nummer
per år och kan rekvireras i utskrift från:

ingmar.oldberg@gmail.com, tel. 073-
0617592.

Postadress: Krukmakargatan 46, 11726
Stockholm

Tidigare nummer av Östbulletinen finns
tillgängliga på Sällskapets hemsida:

<http://www.sallskapet.org>